

Válasz
Flórián Mária, Lukács László és Kardos József opponensi véleményére

Mindenekelőtt köszönetet mondok Flórián Máriának, Lukács Lászlónak és Kardos Józsefnek, a Magyar Tudományos Akadémia doktorainak, akik szerény munkámat számomra kitüntető figyelemre méltatták. Tanácsaik, megjegyzéseiket, a témakör szerteágazó hazai és európai irodalmából figyelembe nem vett *Friedrich Waidacher* kézikönyvére vonatkozó utalást köszönöm, s a dolgozat további érlelése során hasznosítani fogom.

Értékes észrevételeikre, dolgozatom kiegészítésére vonatkozó javaslataikra együttesen kívánok a következőkben válaszolni.

Elfogadom Flórián Mária tisztelt Opponensem azon megjegyzését, hogy bár „az értekezés szerkezete jól áttekinthető, de aránytalan”, mert az öt fejezetből álló dolgozat harmadik fejezete háromszor hosszabb a többiekénél. E bírálatra válaszként a következőket tudom elősorakoztatni. Közismert, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítását követő fél évszázadban a magyarországi városok nem követték a példát, s az eszmélést, a közösséget szolgáló kulturális intézmények létrejöttét az 1848/49-es forradalom és szabadságharc bukását követő jelentős társadalmi-gazdasági fellendülés, a gyors ütemű polgárosodás hozta magával. A magyarországi városokban 1857-et követően gombamód szaporodtak a múzeumalapítási kezdeményezések, amelyekről érdemi áttekintő dolgozat nem készült. A „Gründerzeit” idején a folyamat támogatására Pulszky Ferenc vállalkozott, aki Ferenc Józseftől, 1867 óta Magyarország koronázott királyától kapott, kinevezése szerint „életfogytiglan” tartó múzeumi és könyvtári főfelügyelői címmel és feladattal 1874-től 1897-ig, haláláig segítette a vidéki városi kezdeményezéseket. Igaz, hogy a Nemzeti Múzeumnak ez időben keletkezett iratanyaga megsemmisült, de források mégiscsak rendelkezésre állnak Pulszky ez irányú tevékenysége fő vonásainak rekonstruálására, amit a dolgozatomban igyekeztem elvégezni. Az 1890-es évek elejétől azonban Pulszkyt hajlott kora, betegeskedése a feladat ellátására már nem tette alkalmassá. Ez elégedetlenséget okozott, aminek kritikáját Széll Kálmán (a későbbi, 1899-től miniszterelnök), mint a Dunántúli Közművelődési Egylet elnöke 1891-től, ill. Hampel József (egyébként Pulszky veje) 1894-ben az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain fogalmazták meg. Új közgyűjteményi irányítási rend kialakítását sürgették, a tudományos és közművelődési egyletek feletti ellenőrzést pedig a törvényhatóságokra kívánták bízni. Pulszky „életfogytiglan” tartó kinevezése azonban akadálya volt egy hatékonyabb támogató intézmény megalapításának.

1897. december 10., a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének létrehozása valóban korszakhatár a magyar múzeumügy történetében. Múltja feltárásának fő forrása a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 736-os fondja. Ebből néhány iratrészletet korábban *Voit Krisztina* adott közre.¹ *Szilágyi Miklós* pedig 1990-ben az *Ethnographia* hasábjain a Főfelügyelőség 1907-től 1918-ig megjelent Múzeumi és Könyvtári Értesítő, valamint a Magyar Minerva sorozat közleményei alapján gazdag tanulmányt közölt a vidéki múzeumok néprajzi gyűjteményeinek megalapozásáról.² Az Értesítőben megjelent írások zöme azonban az országos felügyelőktől, a Felügyelőség munkájában résztvevő munkatársaktól származik. Jelentéseikből a kiváló szerkesztő, Mihalik József metszette ki a fontosabb, esetenként „szalonképes” részleteket. Különösen érvényes ez az ún. „Pro Domo” iratrészekre, amelyekben a felügyelők a jelentésekhez fűztek nem nyilvános megjegyzéseket a főfelügyelő, a helyettes főfelügyelő és a munkálatokat igazán irányító Mihalik József főfelügyelőségi előadó számára.

Utalni vagyok kénytelen arra is, hogy az igen gazdag forrásanyagból korábban munkahelyi és társadalmi feladataim miatt csupán kisebb részleteket tudtam közreadni. A terjedelmes iratanyag egészére kiterjedő átfogó munkára csak feladataim csökkenését követően gondolhattam. Ez magyarázza, hogy jelentősebb előtanulmányok nélkül a hitelesség érdekében sok helyütt – mint erre tisztelt Opponensem, Kardos József utalt – „gyakran a múzeumüggyel kapcsolatos szereplőkkel” ismertetem „az intézmények helyzetét, működésüket és problémáikat”. E kérdést Flórián Mária olymódon véleményezte, hogy a Főfelügyelet tevékenységét az iratok, a „felügyelők jelentései és a múzeumokkal való levelezések segítségével szinte a korabeli mindennapok szintjéig bontotta vissza. Nem szokványos, ahogy felidézte a Főfelügyelőség működését”, az iratokból mint egy „puzzle darabkáiból állította össze, rekonstruálta a múzeumszervezet kiépítésének történetét, az intézményesülés folyamatát.”

Jogos Flórián Mária kritikája, amely szerint a „Múzeum- és tudományszervezés a reformkortól 1897-ig” címet viselő második fejezetben „a reformkorral történő indítás ugyan indokolható, de a dualizmus kezdő korszakhatára így belemosódik az előzményekbe”. A reformkort jellemző összefoglalás jórészt a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága eredményes tevékenységét érinti, de egyetértek, érdemes alfejezettel elválasztani a

¹ Voit Krisztina 2007. 24, 36-42.

² Szilágyi Miklós: Szándékok és eredmények a vidéki múzeumok néprajzi gyűjteményeinek megalapozásában (1920 előtt). *Ethnographia* 101. 1990. 1-50.

későbbi korszak gyorsuló múzeumi intézményesülésétől. Ugyancsak érinti Flórián Mária azt a kérdést, hogy a dolgozat a múzeumügy területén elhivatott tudósok (Rómer, Pulszky, Hampel, Ipolyi, Henszlmann) tudományos eredményeiről nem esik szó, csupán „egykori feladatkörükben működő hivatalnokokról emlékezik meg”. Hasonlóan hiányként említi Kardos József, hogy Pulszky Ferenc rendkívül gazdag életéről is szóljon az értekezés. Magam úgy vélem, hogy *ehelyütt* a mozgalommá nemesült múzeumépítésben vállalt szerepük kiemelése volt az elsődleges feladat. Egy „nagyközönségnek” szóló, más szemléletű dolgozatban nyilvánvalóan szükséges az utalás a tudós személyiségek rövid pályaképeinek felvázolásával. Flórián Mária további megjegyzésében hiányolja a dualizmus idejét jellemző általános kulturális fejlődés hangsúlyozását. Párhuzamként a kőszínházak példájára utal. Ugyane kérdést érinti Kardos József megjegyzése is, aki szerint „az egész korszak társadalmáról, a kultúra, a művelődés helyzetéről” is értekezni kellene, amely rávilágít a polgárosodás folyamatára. Egyetértek Opponenseim javaslatával, s élni fogok a körkép felvázolásával, kiegészítésével.

Kétségtelen tény, hogy az 1897 és 1918 közötti időszak múzeumokat érintő valamennyi szakmai területére (megjegyzem, az 1910-es években néhány esetben még politikai területére is) kiterjedt a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének irányító/ellenőrző/támogató szerepe. Kardos József Opponensem azt jelzi véleményében, hogy a Főfelügyelőség szerepe a fejlődést tekintve feltétlenül pozitív volt, mégis „túlbürokratizált az irányítás és ez esetleg kritikát is érdemelne”. Hozzátette azt is, miszerint lehet, hogy csak „egy kialakuló és működésre váró igazgatási mechanizmus természetes velejárójáról van szó”. Nem könnyű erre a kérdésre röviden válaszolni. Az alaphelyzet: a múzeumokat jelentős számban társadalmi egyesületek, társaságok hozták létre, amelyek alapszabályát a Belügyminisztérium bürokratikus precizitással hagyta jóvá. Ez magát az elindulást nehezítette. Az összesen nyolc fővel 1897-ben létrejött Főfelügyelőség, még ha később a létszám nőtt is, olyan személyekből állt, akiknek volt saját hivatásuk/munkahelyük, s ezt egészítette ki a felügyelői megbízatás. Vállalt országos felügyelői feladatukat nagy ügyszeretettel végezték. Mindenki a saját szakterülete érdekeit védelmezte. Mivel a vidéki múzeumok szakterületenként kaptak meghatározott (úgy is mondhatnánk: „címkézett”) támogatási összeget, s időnként azok arányát többé-kevésbé saját érdeklődésüknek megfelelően kívánták megváltoztatni. Nos ezt a Felügyelőség általában tiltotta. A keretösszegek átirányításának, átszabásának szándéka egyébként a más és más szakterületet képviselő felügyelők között olykor komoly villongásokra vezetett.

Joggal fogalmazza meg kiemelten Flórián Mária Opponensem, hogy a „múzeumokban most szolgáló muzeológusok majdhogynem napi szinten találkozhatnak a múlt századfordulón megfogalmazott működési szabályokkal.” Az egyes szakfeladatokra vonatkozó „igények és elvárások lényegében még ma is a Főfelügyelőség elgondolásait tükrözik”. Erre több ponton magam is utaltam, de egyetérték azzal az általános megfogalmazásával, hogy a „Főfelügyelőség jelentősége nem csak az adott szervezési feladatok megoldásában, hanem azok maradátságában is megmutatkozik”.

Összességében véve azt mondhatom, hogy a Főfelügyelőség a hazai kulturális élet egyik legfontosabb intézménye, a múzeumok fejlesztésében a Pulszky-korszakhoz képest sokkal hatékonyabban testesítette meg az állami szerepvállalást, ösztönözve a törvényhatóságokat is a folyamat minél erőteljesebb támogatására, a társadalmi kezdeményezések felkarolására. Kardos József Opponensem fogalmazása szerint „a szervezeti keretek, az intézményi alapok kiépítése, az állami figyelem jelentkezése természetesen segítőleg hatott, és a szakszerűséget is egyre inkább biztosította. Ezek a gondolatok különböző formában, de végigvonulnak” a pályázó munkájában. E kérdéssel Szilágyi Miklós a már idézett tanulmányában úgy nyilatkozott, hogy „ebben a laza szervezeti keretben is kellő hatékonyságú tudott lenni” a Főfelügyelőség. „Egységes szemléletűvé formálódott a fővárosban és vidéken lényegileg egyszerre megteremtődött a néprajzi muzeológia”.³ Megítélésem szerint Fraknoi Vilmos főfelügyelő és legfontosabb munkatársai, Szalay Imre és Mihalik József vezetésével tárgyyszerű tevékenységet végeztek, pozitív szerepet töltött be a Főfelügyelőség. 1922-es megszüntetése után más szervezeti keretek között és részben más feladatokkal megbízva, de szinte a közelmúltig működtek hasonló állami szervezetek.

Megköszönve Lukács László Opponensem kérdéscsokrét, melynek lényege: „lehet-e jellemezni múzeumaink alakulását, fejlődését nagytájaink szerint”, ill. „milyen azonosságok és különbségek jellemzik a dunántúli, az alföldi, a felvidéki és az erdélyi múzeumokat az alapítás időpontja, az alapítók, a fenntartók, a gyűjtemények szempontjából”? Válaszadásra csak részben van módom. Nem csupán azért, mert a kezdetek idején ahány intézmény, annyi eset, az alapító/k személyes érdeklődésének, a történelmi környezetnek és a „genius loci”-nak tükröképei. A városfejlődés és polgárosodás jelentős irodalmából *Beluszky Pált* idézhetem, aki a regionális központok hazai kialakulása kapcsán arról írt, hogy a „Kárpát-medence

³ Szilágyi Miklós i. m. (1990.) 12.

földrajzi térszerkezete az ipari korszak 19. század végi kibontakozása és Magyarország közjogi hagyományai nem kedveztek a vidéki nagyvárosok, országszerte kialakulásának... A polgári korszak, kiváltképp a dualizmus kora kiemelt egy-egy várost az egyes országrészek települései közül, melyek ... a többi várostól meglehetősen elkülönülő hierarchikus szintet képeznek.” A 20. század elejének városhálózata „tucatnyi regionális központ létét mutatja”, közöttük Pozsony, Temesvár, Kolozsvár, Nagyvárad, Debrecen, Szeged, Kassa, Pécs, Győr, Arad és Brassó emelkedik ki. E központokon kívül több város (köztük Szombathely, Sopron, Marosvásárhely, Nagyszeben és Miskolc is) látott el *néhány* regionális funkciót, többek között kulturális intézmények révén is.⁴ Beluszky Győri Róbert szerzőtársával a hazai városhierarchiát elemezve arról értekezett, hogy a Dunántúl városhálózatának sűrűsége megegyezik a keleti országrészével, ám városi szerepkörük volumene jóval jelentősebb. Emellett megjegyezték, hogy a Felvidéken és az Alföldön volt magas a városi népesség aránya és a városok sűrűsége.⁵ Ugyanakkor Beluszky hozzátette, hogy e korban „városfejlődésünk agrárországban zajlott”, ahol a gazdasági fejlődés középpontjában... az agrártermelés tőkés átalakulása, modernizációja állt.” A városodás másik forrása pedig a „kiépülő polgári igazgatás 'centrumigénye' volt”. A „közigazgatási szerepkör” pedig az intézményhálózat kialakítását eredményezte.⁶ A múzeumok létesítésével párhuzamba állítható könyvtárak (közkönyvtárak) kérdéseiről *Gyáni Gábor* értekezett. Dolgozata a Statisztikai Hivatalban őrzött 1884-es országos könyvtárstatisztika és a Főfelügyelőség Magyar Minerva sorozatának adataira épül. Martin Hewitt angol történészre hivatkozva jegyezte meg, hogy a várostörténetírás elhanyagolta a könyvtárakat, jóllehet a könyvtárak fontos szerepet játszottak a 19. században. Megállapításai több ponton egybeesnek a dolgozatom tárgyát képező múzeomalapítások és fenntartások múltjával. Írt arról, hogy a *helyhatóságok* által alapított és fenntartott nyilvános könyvtárak száma igen csekély az *egyesületi* és kaszinói könyvtárakhoz viszonyítva. (E megállapítás jellemző a múzeumok esetén is!) Utalt a Beluszky-féle, az intézményi ellátottság ismerve szerint megkonstruált várososztályozási sémára, megállapítva, hogy az első tizenöt helyet elfoglaló város mindegyikében akadt legalább egy egyesületi bibliotéka. Meglepetéssel jegyezte ugyanakkor meg, hogy „a legiparosodottabb vidéki városok (Temesvár, Győr) még nyilvános

⁴ Beluszky Pál: A regionális központok kialakulása Magyarországon. Magyar Tudomány 2007/06. 721 skk.; Beluszky Pál-Győri Róbert: Magyar városhálózat a 20. század elején. Budapest-Pécs. 2005. 152-153.

⁵ Beluszky Pál-Győri Róbert i. m (2005) 128-129.

⁶ Beluszky Pál: A polgárosodás törekény hídfői (Magyarország városainak ezer éve). Limes 1998. 2-3. 7-19 (15-16).

könyvtár hiányában sem törekedtek egyesületi könyvtár(ak) létesítésére”. Érvényesnek érezte ezt a hiányt még Budapest esetén is, ahol csak a 20. század elején alakult meg a későbbi Szabó Ervin Könyvtár. (Dolgozatom csupán itt közölt múzeumtörténeti adatai alapján tehetem hozzá, hogy Gyáni tizenöt éve írott tanulmányában nem gondolhatott arra, hogy e jelenség magyarázata az iparosodottabb városokban ekkortájt már létező múzeumok és könyvtárak természetes együttes működése, szimbiózisa. Budapesten pedig a Nemzeti Múzeum épületében természetesen működött a Széchényi Könyvtár.)⁷ Gyáni Gábor egy másik munkájában a 19. század végi középosztály műveltségéről írva, egy táblabíró könyvvállományát vette vizsgálat alá. Megállapította, hogy Sebestyén Pál korszerű és nemzeti műveltségének alapját a jelentősnek mondható könyvtára, könyvei mellett a hazai és európai folyóiratok biztosították. Érdeklődését a történeti, statisztikai, geográfiai és irodalmi érdeklődés jellemezte.⁸ Fontos megállapítása viszont a közkönyvtárakat mint a polgárosodás emeltyűit idéző dolgozatában Gyáni Gábornak az, hogy a György Aladár-féle statisztika adatai alapján a jelentősebb könyvtárakkal rendelkező városok *egyes területeken tömörültek*. Ezek: Észak-Dunántúl, a Duna-Tisza köze, a Felvidék és Erdély egyes megyéi (Szeben, Alsó-Fehér, Nagy-Küküllő, Udvarhely és Brassó).⁹

A magyarországi városfejlődés regionális jellemzőit bemutató írások adataihoz illeszthetem dolgozatom adatsorait. Azok ugyanis egyértelműen rávilágítanak arra, hogy mindenekelőtt a fent idézett városok tudtak eredményesen múzeumokat létesíteni és működtetni. Ha a mintegy 90 múzeum adatait térképre viszem, akkor kiderül, hogy Észak-Dunántúlon, az Alföldön, a Felvidéken és Erdélynek a Kárpátok dél-keleti karéjában fekvő városok-vármegyék voltak sikeres múzeumalapítók és fenntartók. A gyűjtemények gyarapítása terén pedig igen tarka, csupán további mikrovizsgálatokkal tisztázhatók a gyűjtemények szakági arányai. (Megjegyzem, ennek tisztázására jegyzeteim alapján később vállalkozni kívánok.) Jelenleg mindössze *Szilágyi Miklós* idevágó megfogalmazását idézhetem, aki szerint „az alföldi és az erdélyi városok múzeumi gondolat által elkötelezett értelmisége ... sokkal fogékonyabb volt a néprajzi tárgygyűjtés gondolata, egy új stúdiummal való megismerkedés iránt, mint a dunántúli és a felvidéki városokéi”.¹⁰

⁷ Gyáni Gábor: Az urbanizáció társadalomtörténete. Kolozsvár, 2012. (Közkönyvtárak mint a polgárosodás emeltyűi. 217-230) 218-223.

⁸ Gyáni Gábor: Az urbanizáció társadalomtörténete. Kolozsvár, 2012. (Az olvasó táblabíró: középosztályi műveltség a 19. század végén. 231-257.) 255.

⁹ Gyáni Gábor i m. (Közkönyvtárak...) 218-223.

¹⁰ Szilágyi Miklós i m. (1990.) 42.

Végezetül Lukács László opponensi véleményében feltett kérdését igyekszem megválaszolni, aki a Pulszky-szalón működéséről, hajdani résztvevőiről érdeklődött. A Szilágyi Dezső jogász, a kor igazságügyminisztere szavaival élve a „szellemi világ önállóságát megtestesítő” szalón életéről a fővárosi lapok híradásai, Pulszky levelezése és néhány történész (köztük Csorba László) írásai alapján ad *Merényi Hajnalka* vázlatot a Budapesti Negyed című folyóirat 46. számában. Az 1870-es években és az 1880-as évek elején a múzeumigazgató Pulszky szombatonként estélyre hívta a főváros tudományos, írói és művészi köreinek kitűnőségeit, s a fővárosba érkező jeles külföldi vendégeket. A helyszín a Nemzeti Múzeum földszinti hat szobás igazgatói lakrésze volt. A szalónbeli társalgás – összekötve egy vacsorával – természetesen a tudomány és a művészetek kérdéseiről szólt, bár nem volt kizárva a politika sem. Marczali Henrik visszaemlékezése szerint egyenesen „nagyban folyt a politizálás”. Ami a vendégek körét illeti, közöttük miniszterek (pl. Trefort Ágoston, Apponyi Albert), Pulszky jeles munkatársai (Hunfalvy Pál, Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Fraknói Vilmos, Hampel József, Herman Ottó), művészek, írók (köztük Liszt Ferenc, Székely Bertalan, Than Mór, Jókai Mór) és még sokan mások. Pulszky előszeretettel hívott fiatalokat is estélyeire, amire imígyen emlékezett vissza: „Az ifjabb nemzedék inkább ragaszkodik hozzám és ezzel megelégszem.”¹¹

Válaszomban tisztelt Opponenseim néhány felvetésére talán nem tudtam mindenre kiterjedően feleletet adni. Megjegyzéseikkel, javaslataikkal egyetérték. Köszönettel tartozom ismételten új adataikért és szempontjaikért, amelyeket a további munkám során igyekszem hasznosítani.

Budapest, 2018. április 5.

Bodó Sándor

¹¹ Merényi Hajnalka: A Pulszky-szalón. Budapesti Negyed 2004. tél. 46. szám. 331-349.